

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 112 (16317)

2001 чылдың сентябрь 25, вторник

Ат салган шагы 18.00

Садар ертээ 3 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ҮНӨЛӨШКИННЕР БЕРДИНГЕН

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак ажыл-албанының айы-биле Чөөн-Хемчик кожуунга сентябрь 21-де чораан.

Республиканың барыны кожуунарын, хоорайларын одаар түлү-биле хандырып турар Чадаананың хөмүр-даш уургайына бир дугаарында баргаш, дажыларын ажыл-хөтөө-биле танышкан. Хөмүр-дашты казып тывар, хөтөөлөкчүлүгө чүдүрүп чоруур талазы-биле бо чылдың эрткен айларында бүдүрүлгө багай эвес ажылдаан. Оон түнелинде Мөңгү-Тайга, Овур, Бай-Тайга кожуунарының ырак, чедери берге суурларынче одаар түлү сөөртүп чедирер даалганын күтүскөн. Амгы үеде Ак-Довурактың ЧӨТ-че хөмүр-дашты хөйү-биле сөөртүп чоруурларын уламчылашкан. Ол ышкаш еске-даа одаар түлү хөтөөлөкчүлүгү ханды-раарын үзүктелдирбээн. Белеткен алган хөмүр-даштын курлавыры эвээш-биче-даа болза, уургайла бар.

Чер кырының довураан аштаар ажылдарда чамдык бергелер таважып турар. Алды "БелАЗ"-ының дөртү ажылдап турар, ийизи септелгедө, "Тыва даг-дугт" комбинаттан ийи "БелАЗ"-ты бо ажылга кириштирер-биле дутурап алган. Кывар-чаар материалдар эвээшкен. Чер кырының довураан аштаар, чүдүрүп чоруур күчүлүг ийи экскаватор бүдүрүлгөдө бар. Ажылды дүргөдөп хөтөөлөкчүлүгү бүдүрүлгөдө ууртулганы алгандыңа бергелери ажыл эртериники таарымчалыг байдалы тургустунган. Ычангаш чер кырының довураан аштаары-биле көрдүнгөн демиселдериниң довураан бо чылдың ноябрь 1-де доозарын шийитилээн. Мында ажыл-иш эгелер берген. Во ажылды доозарга, оон 90 муң тонна одаар түлүдү казып тывар, оон ачызында чыл төңүзүңгө чедир одаар түлүгө хөтөөлөкчүлүгү хандырап аргалып болур.

Шериг-оол Дизикжикович хөмүр-даш уургайының ажыл-хөтөө-биле танышкан, чүтээр деп үнөлүдү берген. Одаар түлү-биле хөтөөлөкчүлүгү үзүктөлүп чоруурун хөтөөлөкчүлүгү эвээшкен. Чөтпөтөрн кыска хуусаа эрткеш,

ол берген. Эмнелген дөргө-хөтөөлөкчүлүгү иштигге кирип салгаш, ону ажылдап кыргыры Президент саналдаан. Бо чылдың октябрь 10-дан орай эвээш, Тыва Республикасы Россияга эки тура-биле катталышканын хүнүдө, эмнелген ажылдап кыргыры он чугаалаарга, туду-жулар ону деткип, аңаа чедир эмнелген доозар дээш дүң-хүн чок бүдүрүлгүлүгү ажыл-дарын аазаннар.

Во эмнелге тудуунда 30 ажыл кижик ажылдап турар. Оларын-биле Президент ужуражып чугаалашкан. Эмнелге тудуун ажылдап кыргыры дээш, шыныккан ажылдап турарын ол демдегелген. Тудууну ашкандырап дээш Чазактын талазында чогуур хөтөөлөкчүлүгү ал келгенин дыңнаткан. Республиканың болгаш кожуунуң ажыл-ишкениң байдалын чылгала-нарга доңчузу-биле таныштырган. Тыва Арат Республиканың 80 чылдың байырлыгын тэлептип уткуур дээш, Тываның чурттагы чону кызымак, ажылдаан түнелинде, үлөт-пүрдө, кедээ ажыл-агыйда көргүзүлгө элээн экижээни чугаалаан. Россия Федерациясының Президентизи В.В. Путинге ол ужурашкан. Тываның социал-экономикалык хөгжүлдээринге улуг ужурашканын айттыртып шийитилээр аргалык болган. Кызыл-Саян-Шушенск аразы-ның сүт оруун тудуу талазы-биле дутурулгуга, чедип алдынган. Во болза республиканың экономиказын хөгжүлдээринге улуг ролду ойнаар. Оон аңгыда Моол, Кыдат-биле харылаанын экижээринге салдырып чедирер. Хандагайтыда делегей чергелит эрттирилге пунктуун тудуу турар, ол ажылдап кыргыры, даштыкы чурттар-биле экономикалык, садыг харылааларын калбар-тырынга улуг ролду болур. Моон ачызында Чадаанга аргыжылганын улуг эрээли турар дээрзин ол айткан. Тывада бо чылдын тудуулар, көүдүзүн, оларын дыка хөйүн доозар. Октябрь ортан үезинде Мөңгү-Бүрүндө биче ГЭС-ти ажылдап кыргыры, байрылгы ажылдаанын ычкан болур. Рынок экономика-зынче шийитилгенге берге чыдары турза-даа, республиканың социал-экономикалык хөгжүлдээс бурунгаарлап турарын ол чугаалаан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң социал-экономикалык хөгжүлдээринге Тыва Республиканың Чазак биче эвес кичээлгенин салып турар, моон сонгаар-даа салыр. Бай-Талага ТР-ниң Чазак хүнерин эрттирген. Президент боду кожуунуң бүгү суурларын кезип, ажыл-ижи, амдыралы-биле танышкан. Оон түнелинде 136 пункттул протокол шийитилгенин хүлээп алган, оон 80 хуузу күтүскөн. Чурттагы чөлөрүндө Чадаана хоорай биле Бай-Тала суму-зууда чөтпөтөр элээн бар болуп турар. Оларын эдерип хөтөөлөкчүлүгү алдынган. Кожуунда байдал нийтижи-биле чүтээр, экономиказы хөгжүп орат. Малдың бажы чус муң ажыр ескен, чурттагы чоңуңуң амдыралы экижип турар.

Чүтпө Чөөн-Хемчик эвес, еске-даа кожуунарының хөгжүлдээринге Чазак кичээлгенин салып турарын дыңнаткан. Президент боду хууда республиканың он ажыл кожуунарыга чедип, ажылды, амдыралы-биле танышкан, боттү дузаны чедирген.

Кылдып турар ажылдар-биле чөтпөтөр чөтпөтөргө ол доктааган. Арага-лаар, оорлаар чоруктар хөй болуп артышкан, оларга удуу шыныккан демиселди чорудары хүнүнү чугула айтканы болуп турарын чугулаа көргөн.

Эмнелген кыска хуусаада ажылдап кыргыры дээш кызымак ажылдарын туду-жуларга ол күткөн.

Президент оон соовда Бай-Тала сумузуңга чөдө бергеш, чоокта чаа аңаа эрткен Чазак хүнериники шийитилгенин кайы хире күтүскөтүннү турары-биле танышкан. Бай-Тала суму чагыргазының даргазы Д.Ы. Монгуш бердинген даалганы амдыралга боттан-дырап дээш чогуур хөтөөлөкчүлүгү ашкан болган. Учасок эмнелгенин чаа бажыңче көжүргөн, орта боттү дузаны Кадык камгалал яамызы, кожуун эмнелгени чедирген. Ортумак школаның, культу-ра төвүнүң септелгенин шынар-лыг чоруткан. Ол коллективтерге барып, башкылар, культу-ра ажылдакчылары-биле Президент ужурашкан.

Школа директору Л.С. Монгуш школаның ажыл-ижи-биле таныштырып тура, Чазактын ачызында септел-

гени чогуур үезинде кылып, айткан чөтпөтөрн эди алган Ш.Д. Ооржак кеткээ. Ычангаш Президентиге, Чазакка өөрүп чөттиргенин илереткеш, орта хары кылдыр урууларын өөрдө-дө-көжүлдөргө экижип дээш кызымак ажыл-дарын хүлээнген. Культу-ра ажылдакчылары база-ла Чазактын сагыш салымын-ына чөттиргенин илереткеш, эки ажылдарын аазаннар. Оон-биле чөтпөтөргө хөгжүм хөтөөлөкчүлүгү чөтпөтөргө дыңнаткан, дузаларын Президенттен дилээн. Ону күткөдү хөтөөлөкчүлүгү алдып болган.

Бай-Тала суму чагыргазының активи-биле ужуражылга үезинде Президент суму чагыргазы чамдык ажылдарын кылганын демдегелген, моон сонгаар-даа чөтпөтөргө эдер дээш хүн бүрү ажылды чорударын чугула деп санаан. Социалистик Куш-ажылдык Маадыр, Тыва Арат Республиканың СССР-ниң составына кыргыры дутуружуп делегацияны көжүлүп болуп чораан Лопсан-чап Чыважыкович Ооржак-тын төртүтүгүн хүнүдө бээр чүтүлгө эки демдегелген эртериникин, малчыларын шаңгал-мактарының талазы-биле чугааны кылган. Президеңтук байырлагга ажыл-ижи чай чогулдан кыргыш шыда-лас болгаш-биле Бай-Тала-ның малчыларына 6 тонна даалганын бээрин аазан.

Бай-Тала суму чагыргазының даргазы Дамба-Доржу Монгуш сес алган. Президентиниң, Чазактын, Бай-Тала-ның социал-экономикалык хөгжүлдээринге доктаамал сагыш салып, улуг дузаны чедирип турары дээш, бай-талажыларын мурундан улуг-биле өөрүп чөттиргенин илереткен. Шериг-оол Дизикжиковичиң могаг-шалаг чок бүдүрүлгүлүгү ажыл-чоруду-лазын чүдүлүзүп, деткип турарын, моон сонгаар-даа деткиргени ол айткан. Президентиге чөтпөтөргө ажылдаарын, чаагай кадык-шылды, ас-кежикти, өөрү-күнү Бай-Тала-ның ажыл-ижи чоңуңуң мурундан күткөн.

Ш.Д. Ооржак Чөөн-Хемчик кожуунга ажыл-албанын дооскап, Сут-Хөл кожуунуң тургустунганында бээр 60 чылдың байырлыгына кыргышкан.

Тала-оол ХЕРТЕК.

Мээң адам Серээ Кужүтөгү аңгы болгаш малчы чораан. Ада-иём Анянды чагыргачының аалы-биле кайы көжүп чоруу турган. Олар Аняндының хөтөөлөкчүлүгү, байны кижилери, эштенчилери бооп чораан. Адам ортумак дурт-сынып, экиннери дөткөн. Канды-даа ажылга кына чоруткан.

Сайгит олугуң дугайында кыргаш Кужүтөгү чүтү бодан чорууру мээң?

— Бо айтыртыг харым номда кирбээн. Улуг Шойгу бо айтыртыгы чүтө олоп чоруу деп? Олуг дугайында чүтө бижикпей чоруу мен? Хөтө-чи болган үезиниң, хууда кыргыш чораан ажыл-үлөмнү, танылур үезиниң дугайы бижээ мен. Олуг дугайында бижир үе база келер харын. Ыңгалза-даа ол дугайы еске кыска, оон ажылдың үрө-түннелин үнөлээр кижилер бижир апар.

— Олугуңга сеткилдер ханган бе, Кужүтөгү Сереевич?

— Совет үе турда-ла, Сергей академия дооскан соовда, ону республика чазаның дарганын албан-дузалыгына септелген турган. Ыңгалза-даа обкомго ол дугайы ийи хуң чугаалашкан соовда, ам-даа аныма кыргыш дээш хүлээвэр. Сергей бичи хомудааш, Москваже

ээп чоруй барган, а 35 харында Күртүдүл дарганын орапкызынга ажылдап берген. Бистин олугу-бустан эки ажылдап, чугула үлөни бүдүрүп турарында ада-мези, төрөлдө өөрүп чоруу мен.

— Олугуң бичи турган, улуг албан-дузакка күткөн турган бе?

— Чок. Сергей еске өөрү-биле демей, будалчак эвес олоп турган. Багай эвес өөрүп чораан, ыңгалза-даа ийи демдекти база экээр турган.

— Урууларыңа кыска-дигезин өг-булөөргө кым харылап турган?

— Бодум үргүлчү-ле хөй ажылдаар, эртен эртеден орай кеежээ чедир өөмгө барып кезүлбөс турдум, урууларыңа болгаш олугу-бустан хүн бүрдө мези хайгаарал кижизидип келген. Чөтпөтөргө таламын миннип, чамдыкта районнарже чоруурумда, Сереевич эдиртип алган чоруду-лаа турган мен. Сереевич аңаа школа доозуптарга, аңаа-рында бестин эдиртип аар мен. Далайга азы хууларга чөдө бергеш, майгын тил алыр бис... Найыралымыс, бот-бодуңга бүтүрүк чоруу-рус оон эгелээн.

— Эскерден артык болур дээш чүтүк гени-кадан үнөр бе азы ону чөдип

РОССИЯ ЧЕРГЕЛИГ

Сентябрь 28-30 хүнү-ринде Кызыл хоорайга И. Ярыгин аттыг спорт-комплекске хол бөм-бүтүг Россия чергелиг маргалдаа болур. Аңаа кыргыш-биле Красноярск, Новокузнецк хоорай-лардан болгаш Бурятия, Хакасия ("Электросвязь") респу-

ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ — КОМПЬЮТЕР

Республиканың хөй сагыш шыдыраа ойнакчыларын кыш удаа тургустан дилээн бугаар ТР-ниң спорт комитети болгаш ТР-ниң шыдыраа Федерациясы октябрь 1-ден 7-ге чедир Тыва Республиканың Президентизиң Кубогу дээш шыдыраа маргалдаанын эрттирер. Республиканың шыдыраа-чылары спорт, эртем болгаш уруу түлү-биле холбашкан бурунгу оюн-шыдырааны республикага массалык дурдур-биле шыдыраа Федерацияны президентизи Ч. Ч.Д. Ондарын кыргыш үлүгү улуг деп демдегелген.

Ук мөөрейниң органи-зации комитетиниң кеңешчү, шыдыраага бирги разрядчы Мерген Алай-оолдун ук мөөрейге хамдарыштыр болалы мындып: "Спорттун еске хөтөөлөкчүлүгү бодаарга, шыдыраа спорттунга тыша шыдыраачылар тикелгелерин хөйү-биле чөдип алырын барымдаазы бар. Респу-бликага шыдырааны сайзы-радырынга улуг кичээлгөй салдынып турар болганда, удаас делегей чергелиг мас-төрлөккө болгаш гроссмейстерлерин тыттып келер. Маргалдааның ажыл-ишкенин үезинде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак республикага шыды-

раа спорт сайзырадыры-биле чугааны чорудар дээр-зинге бүтүрүр мен". Во хүнерде шыдыраа мөөрейиниң дурдурарын рес-публиканың кожуунарын тараткан. Ук мөөрейге эр, хөтөөлөкчүлүгү кыргыш. Шыдыраа мөөрейинге тик-лээн эр ойнакчыларын 8 дугаар чөтпөргө чедир ша-наары, а хөтөөлөкчүлүгү чөдир шаңаары көрдүтүп турар. Ол ышкаш шаңгал-дарын аразында ком-пьютерлер база бар. Турк-иң доткычылери боттары-ны өмүңнээринде аңаа чалып болгаш коочу ойнакчыларга тускай шаңгалдарын тытсар.

Чулыгың кажан бээр?

Эрткен неделяны сөөлү хүнеринде болгаш сентябрь 24-те Кызыл хоорайның дугаары 1 школаның өөрү-күнү класстарда сөөк болганында өөрү-күнү.

Бо чылдың күстүң баштайгы айының соок болуп турарында чаагайлыкты ту-туган бажыңдарда болгаш өөрдөдөгө төрөлөргө чы-лыгың дүрген кыргыш чурттагы чон дилеп турар.

Суббота, понедельник

хүнеринде Кызылдың бүтү школалары соок сут чок, чылгы киришмезиниң-биле класстар соок, өөрү-күнүлөр өөрү-күнү турар. Өөрү-күнүлөр кажан өөрү-күнү эгелээр билинмес.

Август 23. Оң-сиген кыдып бижып, күсүк шырай кыргыш, аңаа ах хуң. Ол хуң Азас школаның доозукчу-Адыр-Кежигин база бир төлөтүп олгу Артур Олегович Бараанга, оң чырык адынга мөңгө тураскаалды тургустан.

Артур Бараан 1998 чылдың июль 2-де шериг албанынче чыгышкыссыз эштери Ас Кол, Херел Сөвөк-биле Саян сымны ажыл чоруткан. Олар эгезинде Амур областы Тыва хоорайына шериг өөрдилгезин эрттиргеш, улаштыр Хабаровск хоорай-ның Сосновкага чыгас ал-жылар ротанын төрөзүн чур-туу камгалары мидикты хүлээлгезин күткөдү кирип-көткөн.

Шериг амдырал оолдарга солун-даа, берге-даа болуп турган. Язы-язы аймак-сөөктү оолдары-биле таны-жып, найыралыг апаргаш, Ол үе дургузунда Артур да-йыңгышканын-даа алган.

Чанар үези чоокшупал келгенде, ол 2000 чылдың апрель айның төңүзүндө, Чечен Республикаже тускай көрөзө бугаар шериг хөтөө-улаштыр күткөдү чоруткан. Аңаа Тывадан барган эштери Эрес Кужүтөгү, Адыр-Херел Монгуш-биле чечен дайыны-ның калың-берге уелерин-даа көргөннөр.

Артур Бараан бо чылдың апрель 22-де, Тываның, То-жу-нче чанар үези келгенде, халап болуп, амы-тышын-да чарылган. Кожуунуң күш-

ажыл болгаш социал-хөг-жүдө эргелелин даргазы Ч.М. Казыры, "Ю. Кюзе-геш" аттыг кожуун ном санын-да ажылдакчылары Бараан Ар-турга тураскаалды тургуз-уру-биле шериг оолдун дөргүл-төрдөрү-биле ужуражып, оон чөтөөн чөтөөкчери салган. Тыл ай чөтөс хуусаа дургузунда мрамордан турас-каалды кожуунуң шериг комиссари Иван Васильевич Булагин болгаш Тоора-Хем, Адыр-Кежиг, Тожу кожуун чагыргачы экөөн тургустан, оон ада-мезинге төлөтүп оолду өстүрүп кыска-дигезин дээш, чыгып сөстү чугулап, эзулалды чоруткан.

Август 24-те Хабаровск шериг округунуң Сосновка 6767 шериг кезээден Буян Суурлай командириниң даал-ганы-биле экинчи төрөлдө-ринге ужуражып келген. Оон чугаазы-биле алырга, Сосно-вада тускай отрядта 14 тыша оол бар. Маадырлыгы-биле амы-тышын-да чарылган Ар-тур Барааның орунунда удуу-чылып турарын Буян Суурлай чугаалаан, аңаа чүтү чурумуң, үлөргөйлиг дайычылары чыгырар деп немеп каан. Оон аңгыда ол өрөөлдө, канада улуг уруктуу Маадырга тураскаал кыдыр аскаын дыңнаткан.

Артур Бараан 1980 чылдың апрель 29-та төртүтүгөн. 1986-1987 чылдарда Азас школаның өөрү-күнү киргеш, 1986-87 чылда школаны доос-кан. А 1998 чылда Кызылга чо-лаачылар курузун база доос-кан. Школага 4-6 демдек-терлиг, үлөргөйлиг, корум-

аңаа бе?

— Ындыг чүтүлдү Сер-гейинг чөдип алырынга спорт дузалаан деп бодаар мен. Бичизинден-мен спортка ынак кижик. Чок атлетикага, маадырларга ынак. Шаңгал-кан Хундүлөл бижиктери хал-сынас, оларын ам-даа шыгаш чоруп бис. Эки эштин билер. Улуг-Хем-биле "сөв" деп чугаалажыр. Кызыл хөккөй ойнаар. Бир кезек трамплинден халымынга холбасы берген. "Соксап кор, олуг" деп дилээрине, ол бугаар болган. Политек-никтиг институтка өөрү-күнү турган, туду отрядтары-биле чоруттар.

— Ном, музыка, кино, бажыңдында дигер аныкта-нар, оларын кайызынга хандыкчылар турган ийи?

— Номнары хүндүлээр кижик, ыңгалза-даа уйу-чылды чок ном номчуп органы шоолуп кезүлбөс турган. Амгы үеде оң библиотеканы эки апарган. Бажың чогуу, эш-тери, спорт — хандыкчылыг. Өөм ишти-биле Сергейни музыкага өөрдөп деп ший-тирлээниңиңиңи сактып ол-мен. Музыка школаныңа киргеш, аккордеон садып берген бис. "Сапта чүе бе, ороодат чүе бе" деп ырыны "хирээл-ле" эгелээр чүе, ол үеде өнүктүрер эжи аксынга чыгып кээр. "Се-

рега, чоруулу!" деп кыгым үнөр, а ол хөтөөлөкчү олак-каш, бурт-ла дээр. Музыкага күткөй ычгар соксаан.

— Өөрү баштаар көөн аңаа турган бе?

— Йигет, турган чыгымы боор. Өөрү эндирк чыгыш кээр. Олар — оон солдаттары, а боду — командир-дир деп эскерип турган үеис база турган.

— Во Кызыл Партизан-нар кудумчу-даа бажың-нарга Сергей чүү хире чуртааным?

— Сергей үш айлып тур-ла, бо бажыңын алган бис. Моон институтка чоруткан, маңа кирерине ам-даа ынак. Кадаймы-биле бир катал бажыңымың садыртың чуга-лазы бээрине, кайда боор, мнатылан болтай.

Сергей бистин шупту-восту Москваже "кыгарты" берген. Баштай бодундан бичи кыс дүмдүм, оон соонда угбазын мнаар апарган. Ам бис ийиңи база апарган. Чай дүжөргө-ле, төрөзүн черинисе эеп кээр-дир бис. Сентябрь 24-те 80 харладым, ычангаш саа-далым. Төрөзүн черин Бай-Тайгага бойлейин эрттир-дим. Ырак төрөлдөрү-даа тышылды, оларын чалаанын эзура чорамым деп. Бүтү-ле чүе эки болзун. Четтирдим.

Сөөлгү шакта

■ РФ-тин Президентизи В. Путин чуртун күш структураларының дээш уду-турлары-биле Сочиге ужурашкан. Хуралды ажылдып турар В.Путин мында дээш: "Террор-биле демисел — бирги чергениң айткы-шы.Оон еске орук чок. Күш структураларының уду-турларының сүмези мөңгө хөтөө". Ол структураларың уду-турлары боттарының сүмелерин каткан.

■ РФ-тин Чөтпөтөгү Күштериниң Кол штабының начальниги Анатолий Кош-ниң Душанбеге чөдө бергеш, Афганистанда согуу альянстың төлээзи-биле ужурашканын даштыкы хөтөөлөкчүлүгү сайды Игорь Иванов дыңнаткан.

■ Римниң католиктиг шактының баштыгы Иоан Павел II Казакстанга на-йы-сылалы Астанага келгеш, хоорайның төп шөлүңгө 80 муң ажыл чүдүкчү-биле ужурашкан. "Казакстан — ислам чүдүлгөлиг курган. Като-ликтер, христианнар, му-сульманнар чүдүлгөзиз сагып, чөтүлгө чок хөгжүп турарыңа өөрүп тур мен" — деп, ол чугаалаан.

■ Москваның болгаш Бүгү-Россияның патриар-

гмыз Алексей II Ереванга баргаш, христиан шактының тургустунганын 1700 чыл оюн демдегелген.

■ Афганистаның Су-манган мөжүгә ужу-дуга чок америк шериг самолету аңаа атканы шын деп Пентагонунуң улуг дукаалдыг дүжүмдө дыңнаткан. Оон-биле кады америк еске база бир самолету аңаа аңаа атканы информация аген-тилерин дүң дыңнаткан.

■ Сөөлгү медээлерин езууга алгыра, амгы үеде америк халдаашкыны (Аф-ганистанга уду) НАТО-нуң кезигүвү 18 чурт деткип турар.

■ Волгоград хоорайның чоогунга "Урал" марканың шериг машиназы аңдырлан. Оон түнелинде 11 кижик өлгөн, 3 кижик балыланган. Ук шериг албанылар карто-фель казарында киришкен чынып орган, билинмес чы-даган-биле чөлаачы ма-шинаы башкыры күш чөтпөтөргө илгезген.

■ № 1 террорист Бен Ладен амга чедир Афганис-тадан туруп турарын англи разведка дыңнаткан.

(АГЕНТИЛЕР МЕДЭЭЛЕРИ)

АДАЛАРЫ БОЛГАШ УРУЛАРЫ

Кужүтөгү Шойгу күш-ажылчы оруун чер казар ажылчында эгелээн. Ындыгың бот-өөрдөдөгө-биле чөдип ал келген. Журна-лист, "Шынык" редактору болуп ажылдаан. Сөөлгү он үш чылда ТР-ниң Чазак Дарга-зының орапкысы бооп, туду комплети-зин удурутуп келген. Кужүтөгү Сереевич "Российская газета" солунуң сентябрь 18-те тускай үндүрүлгезинге амдыралының дугайында интервьюну берген. Оон чамдык кезээң кызыра парладымыс.

— Кужүтөгү Сереевич, сизиниң номчарыңың "Ка-ра даастың чүт" деп ады камгалар тыгылган ийи?

— Шаг-шаанда мээң төртүтүгөн Бай-Тайганың бедик далгырыга бо күштү куштар улаар турган чүе. Бижир турган, оларын дыка-ла хайгаараар турган бис. Дыка бедик, булуттар чанында ужу чоруп турган. Оларын кол чир чөм — кааганар. Дөс чылгын кааганнар көрүп каанда, даш дег сымалдык бадар. Кааган оон күтүлүп аспаага кирер, еске дастар келгеш, олчазын былаажып, чөмөкчир. Оон соонда кааган төп чиген чөргө күштү чүү артып каар. Ону чыыр бис. Хамнар ол чүтлөр-биле беттерин каастаар. Элээн каш ыңдыг чүтү өөмгө шылган даа чор-дум. Ам кара даастар көзүл-

бестээн, оларын Кызыл деп-терин арынарчыңе "көжү-рушкен". Кара даастың чүү мөңгө тураскаал хөтөөлөкчүлүгү артык чүе.

— Сизиниң фамилия-нарың төрөл-болуң дазын кайың үнөмгө?

— Кужүтөгү уктү мен. Ычангаш Шойгу мээң эзулуг адым болуп, а Кужүтөгү дээр төрөл-бөлүмүң фамилиязы-дыр. Ындыг болуп ужулуг турган, ыңгалза-даа кажан паспорт солуп эгелээндө көөргө, Кужүтөгү фамилия-зы улус эндирки болган, мо

Чазак кезигүнгө сөс

ЭШТИҢ ЭРГИЗИ ЭКИ

чагда айылдашчактарының чоң-биче истелге ажылы чорудуп чугаалашканындан илерээни болса, бир квартираның херээжен ээзинге бийлишмес эр кижик: “Во бахаджа бомба салдыгъав” — деп чугаалаан. Ынчалза-даа ол херээжен бийлишмес эр кижиниң назы харып, сөөк-ызынган тоду чугаалап чыккандаан. Ол болушчурун билбеген. Ол болушчурун чорук эргелештиге чоруткан.

Чоокта чаа АКШ-ча коргунч террористик ахиянда ийи улук хей кыт бажырлар чазыгының түннелинде, хей савныг кижилер өлгөн болгай. Ынчангаш бистерге ындыг болушчука болуп болбазынын магадылалы чок. Айылы-халат болбаида, оварымчалыг болуп керээлинер.

Редакцияга чагаалар

ЧҮҮ ДЭЭШ ТӨЛЕП ТУРАР БИС?

Телефон, радио, телевизор айтыры чонунд, ылангя кедээ суурларның, амьдыралчы ачы-дуза хергелелениң эң чутула адыры дээрзин билбес кижик кайда боор. Улуг кожуунар төптери, хоорайлар, харың-даа Эркин кожуунуң төү, чурт ишти хамаанчок, делегейниң кайыда чүтү-биле харылзажып болур харылзаалыг апарган. Ону солук, сөткүлдөн номчааш, билеп ап турар бис. Ындыг чагаал, эки амьдыралды көөрүн, ачытпаарын кым-даа күзеп чоруур түвдөр кийи.

Ылчалаа-даа Чаа-Хөл кожуунда, оң суурларнда телеуңу харылзаазы улам баксырал бар чыдар. Радио шуут амьдыралдан уштунган, телевизор база-ла орта ахылдаастан. Хоорай биле кедээ-ның аразында ачы-дуза ытламы эвээжээр хамаанчок, харын улгайды турарында кедээ чурттагыч сон хомунаас аржажар апарган.

Бо чутаны көдүрүп келген чылдагааным мындыг түвө, шорлулуктуг чутуа үндүрүп турар чыгыр ашак деп өскээр бодай бербээр, хүндүлүг номчукчу. Саң-хөөнүң кызыл-даа чылдаган болур түвө мыйнаа, Ылчалаа-даа хандырылгы ылгалдыг, хергелекчи кижиниң эргези чедэз байддала турда, бо чутаның чыгыс мен эвес, кедээде күш-ажылдың хоочуннары көдүрүп турар түвө

болду.

Бо удаада чутаның теле-фонга хамаарыштырып керейи. Ак-Турут суурда 40 хире телефон салдырган, оон иштинде 4-8 хире хоочуннар бар. Суурда эмнелге пункту-зунда, суму чагыргазының бажынында, милицияның участок төлөөзиниң бажы-нында телефоннар чок, кижик бодаарга, хүн бүрүгүн амьды-ралы-биле холбашкан бо черлерге телефон турар ужурут. Ылчал кээрге мен ишкеш ачылды берген кижик суур иштинге кымын-биле чуталаалар боор. Ол хиреде телефон эртээ өзүп-ле турар. Бир эвес харылзаа эки турган болза, ол чөптү-даа болтай-ла.

Суурга электри чырымы өжөргө, телефон ахылдаар эвес, бо аарыгың айтырылгың бирээни апарган, өжүп-хыл-даа турар, мында чылдагааннар хей боор. Ол хиреде теле-фонунг хелезиниң долгуз-биле төлөөр сен, чүте дээрге электрлик харылзааның монтеру электриниң чогу аада хамаарышпас. Телефон бар-дыр, ол-ла дээр. Хергелекчи кижиниң эргези бо талазы-биле бар-чогуң билбес мен. Суурда электри чырымын эдип бээр электрик чок-тур. Хоочуннарда чигелде база өжүп, хыл турар түвө-биле демей болу берген. Иолы айда чигелден соксактаң, чүте радиола чигелде бар деп, монтер Болат-оол чуталаал

турар.

Бисте харылзаа айтырымы дика берге байдалда. Ак-Турут суурда почта салбыры неде-лида үш хүн ахылдаар. Кожуун төү Чаа-Хөл суурда эске хоорайлар-биле чуталаалар чыгыс шугум ажал хүнеринде чүтүл 8 шака чедир ахылдаар. Эске үелерде теле-фонну кайнаа-даа долгап шыдаас сен.

Ам суурда телефон шуут мытлавастан. Мынчап кээрге телефон эртээ чүтү дээш төлөп турар бис. Хоорайда хергелекчи хүнүн кайнаа-даа үезинде кайнаа-даа чутала-лажып болур. Бисте мындыг арга чок-тур. Оода чадаарда Ак-Турут суурда чутула албан черлеринде телефоннар чок боор-дур. Доктаамал, үзүктөл чок ахылдап турар кожуу-нар, хоорайлар-биле бисти дөңдөй көрүп, телефон эртээ теледи бээрге, чөптү эвес шыкшан.

Хоочуннарда оода эртээ чигелде дээрге, бо суурда радио бар эвес, утукчурун чүвө болгай. Чок чүвөгө чигелде кылбай, оода бар чүвөгө хергелекчи кижиниң эрге-ажыны барымдалаң, чигелден кыла канчал баар боор. Ычангаш бо чылбактыг-даа болза, амьды-ралчы айтырылгы тургустум, харызын алдыр боор мен деп кидеп артым.

Роман ХУНАЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Ак-Турут суур.

ХАРААДАН-ЧЫГ-ДЫР

Кызыл хоорайның бажы-нарын дашты, подьездиле-рин чараштыр септеп кааны акынны, чараш. Ылангя Кали-нина 8-а бажыны чараш кылдыр септээ. Бажынары ычар септеп кылып каарга-даа, чыл чөтпөс, өөреник-чилер ишти-дашты шокар-лап бижип каатпаны хараа-данчыг-дыр. Московская ку-дүмчүзүң бажынарының чанында урулгар ойнаар шөлүгөшкүш ыштарын тура соп апарган. Окса Кенден № 4 бажың эргелелиниң начальнигың ахылдааш, багай эвес ахылдап, 9 катт бажынарың чанында чараш шөлүгү кылдырткаш, 7 муң акша-биле шынаткан.

Бай-Хааксаа, Ангарский булувар 31 чаа туттуңган, бир чыл болган бажынарының подьездизиниң ханаларын шүлүзүн шокарлап каапкан. Мынчаар камалга чок ахыл-лаар болза, чүтү-даа артпас. № 8, 9 школаларың баш-кылары өөреникчилерге камалга дугайында лекция, беседа кылбай турары моон-на илден кестүп турар. Чаа өөренилге чылы эгелзэн болгай, хоорайның өөренилге килдизи бүгү школаларга камалга дугайында ичкел-дерки эртээр эки боор.

Чаа туттуңган бажынар чанында чараш ойнаар шөл-дүгү кылдыңган, орта дыка эки чүдүлүп турган. Энир чылың школаны 11 класс оол тур-ныкче сула шимчээшкениң кылдып тургаш өлгөниң соонда, ол хамык чыгың ойнаар чүдүлүгүн шүлүзүн ургадзың. Хей материал, демир дээш, аар өртөктиг чүдүлүгү үргөдөп кааттарга, хараадаңчы боор чорду.

Никитиз-биле хоорай чараш апарган. Ылангя эмнел-ге коллективни эки септе-тинген. Хоорайда багай кыл-дыр кестүп турар чүп кургаг ыштар кестимизден, паркта база кургаг ыштар көей. Ону ужураш, чедимсиз өб-үл-лерге, инвалидтерге одаар ыш кылдыр берзе, олар дыка өөрүгү боор.

Албан организациалар чанында чараш чечектерден тарааш, кудумчу чашпанын өй-шаанда чулар чутула. Кудумчуну эрген аптап кааш, кедээ көөргө, дайып болган чүвө-биле демей, шүпту саазын. Ол база школаларың ахылды дээр. Кижиниң ахылын хүндүлөп билер чорукка школаларың өөрдүп көрөөшкүр.

Чечек КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

СЕТКИВИС БАЙЫДЫШ..

Ак-көк Тывамыстың онза-гай булунарының бирээни — Чедер хөл. Ында курортка бо чайын Тыва күрүнгениң тур-густунганың 80 чыл оюну-нун бүдүүзү — байырлал үе-зинде дыштанып турдум. Тываңың школаларыңа 40 чыл ахылдааш, аада дыштан-нып четкеним ол. Чедэ бээр-никче, курорттук ахылдаачы-лары солук концерт-биле уткуду. Амдангың аш-чөмий чип, аржаан, малгажыңа кирип, эки-ле күш кирип алдымың. Язы-бүрү ужура-жылалар, лекция, беседалар бисти чалтаартапкан.

Кандыг-даа эки чүвө төн-чүтүп дээр болгай, бистерниң дыштангыч сонзувустуң

доостур үези база келген. Ычангаш утундурбас бо-лушкун кылдыр боттарыңыс курортчуларга концерт көр-гүзүп деп шийтирилди-вис. Турандан, Улут-Хемден келген хоочуннар Р.О. Вады-Сагаан, бот-тыныгың комп-озитор В.С. Монгуш олар удуртукчуларыңыс болуп, бел-лениң-даа эгелзэн. Бистиң мурунувуста дыштанга чана берген хоочун башкы Бичи-Урут Кыргыстың "Чедер ку-рорт" деп ырызы-биле кон-цертивисти ажиттывыс. Улаштыр мур-шоор, таңцы, баштап көргүзүлүп уламчы-лаан. Шагаан-Арылдан РФ-тиң алдарлыг башкызы А.Ф. Стар-ченко, Арыг-Узунуң "Хүн-

дүткелдиң демдээ" орденниң эдилекчизи В.К. Маспык-оол, Таңдыдан үш өөренилге-зиниң тергенин А.К. Толош, Монгуш-Тайгадан Зоя, Борис Хертеректер болгаш өскөлөр-даа концертке аажок идеп-кейли-биле киришкенер.

Чүте калдыкыс экижиди эвес, а сагыш-сеткиливисти база байыдып, дыштангың алганыңыс дээш, кайды дыштан-нып турган эш-өөрүүскө, курорттук ахылдаачыларыңа өөрүп четтиргенимиң солун дамчыштыр илередиң олур мен.

В. МАСПЫК-ООЛ,
башкы.
Улут-Хем кожууң.

Ыдыктыг XIV Далай-лама Башкывыстың Тывага 9 чыл бурунгаар чорааныңа

ӨРГҮЛ

Төүтүң төүтүңдө 1-ги Далай-лама 1391 чылда төрт-түткениң көсү чүтү эртмен-ден Дюджом Ринпоче боду-нун номунда бижээ. Ыдык-тыг Башкывыс бо өртемчеге 610 чылдарың дүргүзүңа 14 катап төртүтүң, бүтүңдө бууңың бараалгадып, шажы-ның ак оруунче эдиртип чорутуң.

Ыдыктың Тывага кел-ген үези узамдыктың ыраза-даа, далай-океан дөг эрте-мининг сүзүк-күжү хүнден-хүнчө күштелип, Далай-лама

Башкывыс биске улам-на чок болуп орап Бурганмыстың хуулгазын айызы Хүн-биле демей бүгү амылгыларны чырыдып турар.

Амгы үеде бүтүңдө Будда — XIV-ку Далай-лама Башкы-выстың Россияга кээриниң узамдыгың турары хамааты кижик бурунгуң сүзүңдө, а Тыва Чазактың-даа, Россияның Даштыгы херектер амызы-ның-даа, Кыдаттың-даа сал-дары эвес, кижик бурунгуң бот-харысалгазы.

Тывага чонунуң арагалаары,

таакпылаары, оорпаары кы-зырылп, шажын-чүдүлгениң утка-шыллары утап, амьды-ралга ботандырап болза, Ыдыктыг Башкывыс дүргөн келки чайлаш чок. Оорпаар, арагалаар, таакпылаарың оруунче эдиртип турар улус-тарыңың саы көүдөп тура-ры-биле салдаргай байдал тургустуруп турар.

Балтий далай эринде үш ожуң дажы дег, үш күрүң-лерге — Эстонияга, Латвияга, Литвага Ыдыктыг Башкы Рос-сийның сарыг шажынчаларыңа мону чаган. "Россияның чалгалтаарга хей кээп турар. Мен силерге кажан-даа барып болур ийик мен. Чүтлө өө-рениктер, өөрениктер база катап

өөрениктер". Тос чыл бурунгаары Ыдыктыг Башкының өөре-диниң доозазын шиктээдип, амьдыралга ботандырап биске тоң чутула.

Эстонияны эргээш, эки чүдүлгөң эскердиңиз, элчөк чүдүлгө эскердиңиз. Балтий далай кылдында турт-тарда багай чүвө эскербе-дикс. Чонуну иштиңиң сагыш-сеткили хостуг боорга, чор-гаар. Сагыш-сеткилин ары — сарыг шажының салда-рында.

Сентябрь ай сөрини-даа болза, сеткелдерикс кажан-даа чыгып. Бүтүңдө хүндүлгө-биле! Николай КУУЛАР.

Узүү суурдан Денис Салчак ВАЗ-21061 машина-биле дес-ке, шүдүңдө хааржааңда га-шишти хавырткан, полите-лин хапка хөндир чыттыг үнүш бүдүмелни ал чораш.

Бир ай бурунгаар шүдүңдө хааржааңда гашиш өртээ Абаканга 800 рубль турган болза, ам 200 доллар четкен. Хөндирден наркотиктер чыгып турган Кызылдан Владимир Хоомушкуну, Кызыл кожуундан Орлан Монгушту туткан. Эм-келдежиң алгаш, Чөөн-Хем-гакты, чуртуттү Шагаан-Арыг-да Артыш Монгуш, Чербыден Сергей Хуна, Ак-Довурактан Огонок Ооржак, Чечек Кан-чык, Александр Кызыл-оол, Норжунмаа Долган, Радик Кыргыс, Валентин Хоомуш-ку, Урана Хырбаа оларны туткан.

Торгалында Майя Арак-чаа, Хову-Аксидида Марина Оюу олардан бир-бир шүдүң-дө хааржаа гашишти хураап алган. Өскөтен Юрий Луконин шүдүңдө хааржаа гашишти бөлөктөп турган черниге чажыргаш, туттуңган. Арыг-

Узүү суурдан Денис Салчак ВАЗ-21061 машина-биле дес-ке, шүдүңдө хааржааңда га-шишти хавырткан, полите-лин хапка хөндир чыттыг үнүш бүдүмелни ал чораш.

Бир ай бурунгаар шүдүңдө хааржааңда гашиш өртээ Абаканга 800 рубль турган болза, ам 200 доллар четкен. Хөндирден наркотиктер чыгып турган Кызылдан Владимир Хоомушкуну, Кызыл кожуундан Орлан Монгушту туткан. Эм-келдежиң алгаш, Чөөн-Хем-гакты, чуртуттү Шагаан-Арыг-да Артыш Монгуш, Чербыден Сергей Хуна, Ак-Довурактан Огонок Ооржак, Чечек Кан-чык, Александр Кызыл-оол, Норжунмаа Долган, Радик Кыргыс, Валентин Хоомуш-ку, Урана Хырбаа оларны туткан.

Торгалында Майя Арак-чаа, Хову-Аксидида Марина Оюу олардан бир-бир шүдүң-дө хааржаа гашишти хураап алган. Өскөтен Юрий Луконин шүдүңдө хааржаа гашишти бөлөктөп турган черниге чажыргаш, туттуңган. Арыг-

Узүү суурдан Денис Салчак ВАЗ-21061 машина-биле дес-ке, шүдүңдө хааржааңда га-шишти хавырткан, полите-лин хапка хөндир чыттыг үнүш бүдүмелни ал чораш.

Бир ай бурунгаар шүдүңдө хааржааңда гашиш өртээ Абаканга 800 рубль турган болза, ам 200 доллар четкен. Хөндирден наркотиктер чыгып турган Кызылдан Владимир Хоомушкуну, Кызыл кожуундан Орлан Монгушту туткан. Эм-келдежиң алгаш, Чөөн-Хем-гакты, чуртуттү Шагаан-Арыг-да Артыш Монгуш, Чербыден Сергей Хуна, Ак-Довурактан Огонок Ооржак, Чечек Кан-чык, Александр Кызыл-оол, Норжунмаа Долган, Радик Кыргыс, Валентин Хоомуш-ку, Урана Хырбаа оларны туткан.

Торгалында Майя Арак-чаа, Хову-Аксидида Марина Оюу олардан бир-бир шүдүң-дө хааржаа гашишти хураап алган. Өскөтен Юрий Луконин шүдүңдө хааржаа гашишти бөлөктөп турган черниге чажыргаш, туттуңган. Арыг-

Узүү суурдан Денис Салчак ВАЗ-21061 машина-биле дес-ке, шүдүңдө хааржааңда га-шишти хавырткан, полите-лин хапка хөндир чыттыг үнүш бүдүмелни ал чораш.

Бир ай бурунгаар шүдүңдө хааржааңда гашиш өртээ Абаканга 800 рубль турган болза, ам 200 доллар четкен. Хөндирден наркотиктер чыгып турган Кызылдан Владимир Хоомушкуну, Кызыл кожуундан Орлан Монгушту туткан. Эм-келдежиң алгаш, Чөөн-Хем-гакты, чуртуттү Шагаан-Арыг-да Артыш Монгуш, Чербыден Сергей Хуна, Ак-Довурактан Огонок Ооржак, Чечек Кан-чык, Александр Кызыл-оол, Норжунмаа Долган, Радик Кыргыс, Валентин Хоомуш-ку, Урана Хырбаа оларны туткан.

В. ХМАРА.

БЕШ КОЖУУН ДАРГАЛААН ХООЧУН

(Очерк)

Удаа-дараа эвес-даа бол, мында-хааа ужуражып чутала-лажып эжим, өнүүм бар. Боду Хемчик чуртуттү кижик, Хемчик болурда — Чөөн-Хем-чик. Ужуражыгылаш-ур-даа болбас, хол туттүп мендилеш-кеш, каш сөс-домак солтүй каапкаш, тус-тус херээвинс уламчылап база-ла кайы болур бис. Чоокта чаа, Тыва Арат Республикамың 80 чыл оюн байырлар мурунунда, стол-валга дүштөк чөм үезинде ужуражы берген бис. Бо удаада калы ахылдап чораш хоочун эш-өөрүүс сактып чуталааштык.

Мээң эң-не күндүтээр кижик — Николай Сурукович Бойду. Ол республиканың беш кожуунарың удуртук чораш, кожуун бүтүзүңдө оң арттырып каан кизи амьдыла чедир балалбан, балалбас-даа — деп, эжим ана хей-аы кире берген, ижиң олурган шайын беэни бодундан ира-дыр идиңкен, он холуң ол-бо чайышпаң, хөөрөп олур.

Хоочуну таңымы кижик мен. Ылчалаа-даа эжимниң сагыш-сеткилинге чиге дээр-тү чутазың дышпааш, оон-биле ужуражып чутелим база катап хың үгөн.

— Бойду Н. С. 1926 чыл-дын тос айың 15-те Тывааның база бир эң чараш булуңу — Алаш хемге төртүтүңген. Бо айда халды, төрөк, тал ыш-тарчы бутурың саргыш, чок-камың ахыл бир кизи эскертип турар. Биргээр чуталаарга, Алаш сарыг чыгып-тонун кедикени ол. Алаш чүтүлдүп, оруу бурунгаар: оң караң чажы дөг арыг, элчөк суу башты угаззы Хем-чикке, оон аазы Улут-Хемге ужурашкан, оон өлөйниңге талап, кыдыг-кызыгары чок талгыргыже чидип чоруй баар...

"Алаш чуртум бо-ла дү-жүмге кирер" — деп, Николай Сурукович чуталап турар болду. Ол шын. Бик-Хемге төртүтүңген Сайлык-Кара чуртуму мен база бо-ла дүжөй бээр мен, чуртумда бичи олак апарган манчал турар кылдыр. Мынчап кээрге, кижиниң төрзөн чери, төрзөн чурт, төрзөн аазы ышкы, кээзе мендеге сагыш-сеткилде, угаан-бодалда, чүдү-түрөкчө чоруй. Ужук-бижикти бижип Бойду локбөл-гүмүңгө танып, өөренип алган. Угааның, чүтүлдүп он бир харлыг олакты шерип албаныңга турган акызы Кызылче бадырып эскелтен. Кызылга ол эге школага өөренип эгелзэн. Калы өө-ринип турган эш-өөрүңден Наталья Ажыкмааны эки сактыр болду. Эге школың дооскаш, 1942 чылда, харыл-заа монтерларын курувунга өөренип кирген. Ону доос-каның соонда, Кызыл хоорай-ның каш кудумчуларында чыскай тургускан чагылар бажыңче тууп, телефон, радио дамчыр сууруштар сеп-тээр специалист апарган. Шилдик чок болгаш мындыг турган боор, карак чыгып аразында чагы бажыңче үе берген турарын көргөш, эш-өөрү магадаар турган. Бир мындыг таарылта болганы Николай Сурукович сактып чуталады. 1944 чылдың чыгып турган. Каа-Хеминиң дожу хари утта баткаш, көм уезуңа тырылгаш турулган. Тагы ол айда, хайлыг, оң талакы эрки-биле телефон харыл-заазаа үзүлгөн. Уреликшин дө эрикти болду. Чүтү кан-чаарлы? Дө эрикти канчал кечерил? Николай Бойду-биле оон орус эки (ады уттуң-дурган болду) дө талажа даш кырып көжөр күзелиң иле-реткенер. Оолдарың эрикти турган улус дөткөн. Ийа оол 8 метр хире узун манза тут-каш, дош кырып көжип-кенер. Аразы чок болса, бир доштан эске дошче шурал, аразы ырак болза, демги манзазың таарышты салып чораш, ол чарыкче көже бергенер. Шаң кире үе эрткенде, он талакы эрик-биле телефон харылзаазы катап тургустуңган. Ол дошм-чору дээш база берге бай-далга хүлээлгезин чайың-нанчак күсөткениң дээш харылзаа албаныңың эргелели Бойду биле оон орус эжин бир-бир айың шалың-биле шынааң.

1946 чылда областың харылзаа эргелели Н. С. Бойдуң Барымы-Хемчик кожуунуң почта начальниги албан-узулгөсө томулаан. Төрзөн кожуунуңа харылзаа ажал-ахылны сайырарсың дээш ыччанган боор. Ол-ла чылың Бойдуңуң хуу амьдыралыңа дүгү болушукту болган. Чүп дүгү, ол азык, чараш кизи Чечекмаа-биле өб-үлө тут-кан. Николай Сурукович биле Чечекмаа Хуер-оолуна аас-кечкетип амьдыралды чурт-тал эртенер.

1948 чыл Н. С. Бойдуңуң амьдыралыңа, ажал-чору-дугазыңа эргилдениң чыл болган дже, мында калдыг чыгыңгың турар деп. Чогуң-на ол чылың Николай Сурукович Барымы-Хемчик комсомол райкомунуң бирги секретра-

рынга соң-гуттан. Ийи чыл эрткенде, ол СЭКП Барымы-Хемчик райкомунуң кидиш эргелекчизинге ахыл-дай берген. Чече-даа органи-закчы салым-чаяныг болза, эртем-билеп четпес болурга, удуртукчу ажалга үрө-түң-лендиг ахылдары берге. Ычангаш 1981 чылда Бойду областың партия школынага өөренип кирген. Эш-өөрү Бойдуңуң илешкейлиңиң, арга-дуржулгалыңиң, организакчы салым-чаяныг дораш эскер-ип каан хире, чүте дже ону партия школының партбю-розунуң хостаттырган секре-тарыңа солугу алганнар. Партбюро көжүгүнери ыч-чан чогаалчы Леонид Чадам-ба, кескү партия ахылдач-чызы Агния Зайцева турганы Николай Сурукович чымы-биле сактып олурду. 1983 чыл-да, школың беэни дооспааң-да, партия обкомун Н. С. Бойду Бүрү кожуунага чорут-кан. А өжүргүзүп оон район Советиниң күсөкчи коми-тетиниң даргазыңа солугу алганнар. Партия, советтер ажалыңа Н. С. Бойдуңуң стажы 34 чыл. Бүрү кожууна Николай Сурукович 8 чыл ахылдааш — баштай райкүсөкчү монтер, сөөлүндө партия райкомунуң бирги секретарыңа. Ол чылдарың дүргүзүңа кожуунуң эконо-микказы болгаш културазы бурунгаар бажынарың иле-зи-биле кылган. Чаа тургустуңган колхозтарың экономиказы чылдан чылче өсүп, чаа туду-суур ахыттыңып турган. Кешкү, быдаргай амьды-ралдыг арттар колхозтажып, суружун амьдыралыңче иле-кейлиң-биле шилчээниңер. Бир мындыг чөжөкти маана кирип керейи. 50-60 чылдар-да республиканың хей ахыл-ахылдыг кол улаанышкың — уксаажылыг ахыл турган. Азы бөдүн дүктүт хойну нарын дүктүт (меренос) хой-биле солугуруң ийи. Ону ботандыраарың кол арга-методу — тарып бооза-дышкың. Уксаажылыг ахыл ыччан Таңдының "Элегес", Бик-Хемин "Өөк", Улут-Хемин "ТТК 28 чылы" сохостарга чоруп дөңдөлө чоруп турганың бүтү Тывааның чон солугу, сеткүлдерден номчул, радиодан дыңап турганы сактырды мен. А Бүрү кожууна ух ажал багай эвес чоруп турганы Н. С. Бойдуңа ам кээп солугуңар дыңадың.

1989 чылда "Торгалыг" колхозтуң баазаныңа ба-рымы, муруну кожуунарың ажал-ахыл удуртукчуларың болгаш специалисттерниң уксаажылыг талазы-биле арга-дуржула солуккан хураы болгон. Ону Чадаана-ның улелериги стажизыңың ыччангы директору С.С. Сомам, партия обкомунуң келээ ажал-ахыл колхозниң эргелекчизи Н. М. Конгар, ветеринария эртемниң кидилдиги И. Т. Кызыл-оол олар организастап эртир-генер. Аада илелекчи Н. С. Бойду кылган. Ындыг хей кижикчилериг чөвүлү хураалга илелек кылал тур-ныдаң ап көөргө, Бойдуңуң кожуунуң хол дашты-биле эвес, ажал-ахылдарың, амь-дыралды иштинге ханы кирип, билдиклиг удуртук турганы илелек. 1981-1984 чылдарда Н. С. Бойду СЭКП Барымы-Хемчик райкомунуң бирги секретарыңа ахыл-да. Ычанга Ак-Довурак-район чөргелиг хоорай турган дээрин сактап алды. Ычанга кээрге, Барымы-Хемчик району келээ ажал-ахыл-да, улелер-даа талазы-биле республикада эң улуг дээр районнарың бирээш турган. Мындыг нарын ажал-ахылны удуртуру мында-ла белең эвес.

1984 чылда пар-дүгү комби-надың бирги элчезиниң тууду доозулган. Комби-нат күрүңгө дег-дүгү бүдүрүп дужаар планың чедимши-киң күсөдөп эгелзэн. Ам Саян дагыларың артыңче сөөртүр асбестин орун кызырар атыгары чиди-биле тургустуңуң келген. "Ычанга Ак-Довурак — Абазу орус эң бедик темпелиг туттунуң эгелзэн. Кол демисел Ак-Довурактан чык километр ырак черде, Саян дагыларың кырында чоруп турган. Оң берге, калдыр-берт чере ийи талааның (Ак-Довурактың, Абазаның) орук тудугчулары баштажып ужурут. Бодунуң үлүүн баштай доозулгаш, мурунакчылар оодуруңче кирери кайы-даа таланым сорулганыңа чуртум" — деп, Николай Сурукович сактып чуталап олурду. Ак-Довурак биле Красноарск аразыңа агаар харылзаазы ахыттыңа. Баштай "АН-24", оон соонда "ИК-40" үш катап ужу-луп дөткөн. Аныкхоорай Ак-Довурак хүн бүрү өзүп орған. Оон-биле калдыг чурттагыч чокунуң саы база көүдөң, ылангыч орус чурттачылар ахыл апарган. Хей чурттак-

чы чоңутт коорай, хей нахичо-рай, хей нахичо-рай чөргө иччаар төртүтүңген. "Нахи-чалдар аразының эң-найы-ралың карак огуң камгашар, ону оон кайы улам бижыг-лаары партия органдарың ахылдыга хол улаанышкы-кынарың бирээш турган" — деп, Николай Сурукович сактап олур.

Дээр эртем чедип алары Николай Суруковичниң амьдыралыңың сорулгасы турган. Барымы-Хемчик ко-жуунуңа ахылдап турда, ол күзели хүн ахырыңче ала-чайгаар шүргүп кирип келген. Ыдыктыг күзелиң ботанды-лары-биле СЭКП ТК-ның чаны

Союда парламентдин материалдарын авторларнын бодолдун редакцияга туружу-биле дүгүшпей барып болур.